

TÁRGYAS RAGOZÁS AZ URÁLI NYELVEKBEN

CSÚCS SÁNDOR

Az uráli nyelvek közül a szamojéd és az obi-ugor nyelvekben, a magyarban és a mordvinban van külön tárgyas (más terminológia szerint: határozott/determinatív igeragozás). Ezért mindenképpen indokolt feltenni azt a kérdést, hogy az alanyi és tárgyas igeragozás megkülönböztetése visszavezethető-e az uráli alapnyelvre. (Itt jegyzem meg, hogy az újabban használatos határozott–határozatlan, illetve determinatív–indefinit terminusok éppolyan pontatlanok, mint a hagyományos alanyi–tárgyas pár.)

Az alanyi és a tárgyas ragozás alapnyelvi megvolta mellett legalább két erős nyelvhasználati, illetve módszertani alapelvet fel lehet hozni: 1. A kéféle ragozás viszonylag sok mai uráli nyelvben megvan. 2. Az ilyen sajátságokat egyszerűbb az alapnyelvből levezetni, mint párhuzamos fejlődés eredményének tekinteni.

Ellenérvként említhető, hogy az alanyi és tárgyas ragozást megkülönböztető mai uráli nyelvek ragozási rendszerei és a hozzájuk tartozó igealakok többsége nem vezethető vissza közös előzményre. Továbbá, hogy az egyes nyelvekben eltérők a tárgyas ragozás sajátságai és használatának szabályai. A szamojéd és obi-ugor nyelvekben a tárgyas ragozású alakok kifejezik a harmadik személyű határozott tárgy számát is (mindhárom numerusban), a mordvinban a tárgy személyét és számát, a magyarban a harmadik személyű határozott tárgyra, illetve egy esetben (*-lak/-lek*) második személyű tárgyra utalnak.

A tárgyas ragozás használata általában a határozott tárgyhoz kapcsolódik, ezen belül azonban kisebb-nagyobb eltérések vannak az egyes nyelvek között. Az is előfordul, hogy nem állapíthatók meg pontos szabályok a tárgyas ragozású alakok használatával kapcsolatban, illetve, hogy különböző szerzők eltérő véleményeket hangoztatnak a használat szabályairól. Így pl. Hajdú (1973: 75) szerint a szelkupban és a kamasszban „az igeragozás bizonyos egyszerűsödése, ill. átalakulása folytán ma már nem beszélhetünk indeterminált és determinált alakokról, e két igeragozás különbségének nyoma úgy maradt fenn, hogy a hajdani determináló ragozás személyragjai tranzitív igéken, a hajdani indeterminált személyragok pedig intranszitiv igéken jeletkeznek...” Ezzel szemben Helimski (1998: 568) ezt írja a szelkupról: „... objective forms are used mainly if the sentence focus is the object, or in elliptical sentences with the object omitted...”

Az obi-ugor nyelvekről Honti (1984: 341) így nyilatkozik: „Кажется в обско-угорских языках нет строгих правил для употребления определенного и неопределенного спряжений в предложении с определенным объектом можно установить лишь тенденции со многими отклонениями в разных диалектах.” Gulya (1967: 393) szerint „...az osztjákban a tárgy határozottsága kétségtelenül a beszédhelyzettől, a tárgy ismert (referált) voltától függ.”

A mordvinban a determinatív ragozást akkor használják, ha a tárgy határozott és az igével kifejezett cselekvés befejezett aspektusú.

A magyarban mindig tárgyas ragozást kell használni, ha a harmadik személyű tárgy határozott. A tárgy határozottsága pontosan megállapítható. Tárgyas ragozást használunk akkor is, ha visszautalunk a határozott tárgyra.

Ha a tárgyas ragozást alaki szempontból vizsgáljuk, akkor egyetlen olyan sajátásra bukkanunk, ami minden érintett nyelvre jellemző: az alanyi ragozásban az egyes szám 3. személyű alak jelöletlen, a tárgyas ragozásban olyan morféma jelöli, ami végső soron egy **sš* elemre vezethető vissza. A tárgyas VxSg3 gyakran azonos a megfelelő birtokos személyraggal, vagy alakilag közel áll hozzá. A tárgyas ragozás többi alakja különböző módokon az egyes nyelvek különletében alakult ki. Így pl. a szamojéd nyelvekben a tárgyas Vx-ek megegyeznek a birtokos személyragokkal, a vogulban egy infixálódott *-l-* elem különbözteti meg a tárgyas igealakokat az alanyiaktól, az osztjákban pedig a Vx magánhangzója látja el ezt a szerepet. A magyarban az eredeti, személyes névmásból agglutinálódott Vx-ek ma jobbra a tárgyas paradigmában találhatók meg (Sg1–3, Pl3), az alanyi ragozás Vx-ei pedig többnyire képzőkből keletkeztek. De arra is van példa, hogy hangváltozások eredményeként keletkezett párhuzamos alakokat használt fel a nyelv a két ragozás alakjainak megkülönböztetésére.

A mordvin determinatív ragozás Keresztes (1998: 13) szerint „... továbbragozás, kontamináció, analógia (más igei toldalékok, ill. birtokos személyragok hatása), mutató névmási determinátorok alkalmazása, adaptáció stb. révén...” keletkezett. A változatos képzési módok ellenére a mordvin determinatív ragozásban sok az egybeeső alak: a lehetséges 28 különböző funkció kifejezésére csak 15 különböző morféma szolgál.

Ma általánosan elfogadottnak tekinthető az az elmélet, amelyet a magyar tárgyas ragozás eredetével kapcsolatban Mikola Tibor (Mikola 1965, 1966) fejtett ki. Szerinte a Sg3 személyű tárgyas igealak egy **sV* alakú, tárgy értékű személyes névmás agglutinálódása útján keletkezett. A Sg1–2 alakokban viszont egy alanyt kifejező személyes névmás keresendő. Mikola elméletét Hajdú (1973: 75–6) az uráli alapnyelvre terjesztette ki: „... a személyragos 3. személyű igealak már ekkor az ige határozott tárgyára utalt. Az a 3. személyű névmás tehát, amely az ilyen formákban igei személyragként agglutinálódott, suffixálódása előtt accusativusi értékű (személyes vagy mutató) névmás volt (azaz *látja* ← *lát-azt, lát-őt*).”

E felfogás továbbfejlesztésének tekinthető Honti elmélete. Szerinte „... a **sš* ‘ő’ elem csakis tárgyként megformálva (**sšt*) foglalhatott helyet az ige mögött...” (Honti 1999: 109). Továbbá „... a tárgyas igeragozás uráli vagy preuráli előzménye egy olyan szintagma volt, amelyben a 3. sz. igealakot egy tárgyi funkciójú, nyomatékalan (személyes) névmás követte, amelynek szintaktikai funkciójának ellátására alkalmasnak, vagyis tárgyraggal bővítettnek kellett lennie.” (Honti 1999: 107)

A továbbiakban ehhez az elmélethez szeretnék néhány megjegyzést fűzni.

1. Serebrennikov (1956) a cseremiszen is felfedezni vélte az alapnyelvi tárgyas ragozás nyomát. Ebben a nyelvben két konjugáció van. Az *-am* konjugáció (ide Serebrennikov szerint főleg intranszitiv igeik tartoznak) múlt idejében a Sg3 személy

ragtalan, az *-em* konjugációban (ezt szerinte többségükben tranzitív igék alkotják) ez az alak *-š* ragot kap, s ez utóbbi névmási eredetű, az ige határozott tárgyára utaló elem lenne. Serebrennikov feltevését Hajdú (1973: 75–6) és Mikola is (1999: 121) kétkedve említi, mivel „... ez az *š* elem inkább a PU **-š* múlt időjel megfelelőjének látszik, ...” (Hajdú 1973: 75). Ez a megállapítás annál is inkább igaz lehet, mert a cseremiszi *-em* konjugációban az *š* minden személyben jelen van és egyértelműen időjelnek tekinthető. Tovább gyöngíti Serebrennikov érvelésének súlyát, hogy a jelen idő Sg3 személyben éppen az *-am* konjugációban jeletkezik egy (feltehetőleg névmási eredetű) *-š* személyrag, míg az *-em* konjugációban ez az alak ragtalan. Nem tekinthető bizonyítottnak Serebrennikovnak az az állítása sem, hogy a két konjugációba tartozó igék intranszitiv–transzitiv megoszlást mutatnak.

2. Serebrennikovtól (1960) származik az a feltevés is, amely szerint az alapnyelvi alanyi–tárgyas kettősség nyomai a zürjénből is kimutathatók. Ezt az elméletet Hajdú, Mikola és Rédei is elfogadja. „In der 3. Sg. und Pl. macht sich eine der oben dargestellten ähnliche Doppelheit auch in der syrjänischen Konjugation bemerkbar, obwohl diese Sprache die indeterminierte-determinierte Konjugation nicht voneinander unterscheidet. Bei den intransitiven Verben vermischen sich die Formen vom Typ *mun* und *munas* ‘er geht’ in den Dialekten miteinander, in der neueren Literatur- und Umgangssprache bezieht sich wiederum *mun* auf das Präsens und *munas* auf das Futur (Rédei 1978: 79–80, 81–2). Vgl. wotj. *mine* ‘er geht’ ~ *mino* ‘er wird gehen’. Im Präteritum tritt das *s* (< PU **se*) meistens an die Transitiven Verben (*muni* ‘er ging’ ≈ *boštis* ‘er nahm’), obwohl es sich durch Analogie – in kleinerem Masse – auch auf die intransitiven Verben erstreckt hat: *munis* ‘er ging’, *pjiris* ‘er ging hinein’. All dies weist darauf hin, dass sich die objektive Konjugation seinerzeit auch in den permischen Sprachen im Stadium der Entfaltung befand, welcher Prozess sich später nicht fortsetzte (Serebrennikov 1956: 189–96; Hajdú 1973: 75, 1985: 245–6.) Obwohl die syrjänische Sprache heute keine objektive Konjugation kennt, wird das Objekt doch nicht gesetzt, wenn es aus dem Vorausgegangenen bekannt ist... – Dieser interessante und archaische Zug der syrjänischen Sprache ist ein Relikt aus der Zeit, als sich die indeterminierte – determinierte Konjugation noch im Stadium der Entwicklung befand. Die angeführten Beispiele weisen zugleich darauf hin, dass die Haupt- und vermutlich ursprüngliche Funktion der objektiven Konjugation der anaphorische Gebrauch war, also der Verweis auf das aus dem Vorangegangenen bekannte Objekt.” írja Rédei (1989: 199). Mikola (1999: 121) úgy gondolja, hogy „Az említett igealakokhoz agglutinálódott **sV* névmást azért lehet akkuzatívuszi értékűnek gondolni, mert a befejezett tranzitív igék feltétlenül megkívánják a tárgyi bővítményt, ha más nincs, egy ‘őt, azt’ jelentésű névmás kitételét.” Továbbá „Az agglutinálódott **sV* funkciója összetett volt: utalt az ige tranzitív voltára, az ige nem folyamatos, nem jelen idejű jellegére, a tárgy személyére.” (Mikola 1999: 122)

A permi nyelvekben, pontosabban az őspermiben az igeidőt kifejező funkció örökölt meg. Rédei a személyragos alak perfektív-rezultatív jelentéséből származtatja mai futurumi szerepét (1999: 125). Ez az elmélet logikusnak látszik, bár az említett tényeknek más interpretációja is elképzelhető. Ami a praesens–futurum kettősséget illeti teljesen természetes, hogy a személyragos (jelölt) alak kapta a futurumi funkciót

és a személyragtalan (jelöletlen) maradt meg jelen idejű alaknak. Vagyis a személyragos alak esetleges perfektív-rezultatív jelentését a futurumi szerep önmagában nem bizonyítja. A múlt idejű alakokban a VT *mīniz* 'ment', ZR *munis* 'ment', *baštis* 'vett' alakok személyragja úgy is magyarázható, hogy ezek az alakok eredetileg személyragtalanok voltak, de a Sg1 *-*m* személyragjának lekopása után keletkezett homonímia megszüntetésére a futurumból átkerült ide a Sg3 személyragja. (A praeteritum Sg3 Korhonen szerint a FU-ban is személyragtalan volt vö. 1981: 271.) Ami a zürjénben a Praet. Sg3 személyben mutatkozó kettősséget illeti, ez nem feltétlenül ősi eredetű, kialakulhatott a zürjén különletében is, hiszen a votjákban semmi nyoma. De ha ősi eredetű lenne, akkor is csak a tranzitív – intranszitiv igék megkülönböztetését bizonyítja, nem pedig a tárgyas ragozás meglétét az őspérmiben vagy előzményében.

3. Honti elmélete egy tárgyragos személyes névmás agglutinálódásáról nagyon logikus, de közvetlenül nem bizonyítható, mint ezt maga a szerző is elismeri (Honti: 1999: 110). Az sem biztos, hogy a személyes nevmásoknak az uráli alapnyelvben voltak tárgyragos alakjai, de ha voltak is, a hagyományos módszerekkel nem rekonstruálhatók. Ebben az esetben viszont óhatatlanul felmerül a kérdés, indokolt-e pusztán logikai alapon olyan elemeket feltenni az alapnyelvre, amelyek megléte megszokott rekonstrukciós eljárásokkal nem igazolható. Nem válik-e így a kutatás pusztá szellemi játékká, egy mesterséges uráli (vagy peruráli) nyelv megalkotásává?

Hontinak tulajdonképpen azért van szüksége az uráli tárgyragos személyes névmás feltevésére, mert következetesen (talán túlságosan is következetesen) ragaszkodik a valós szintaktikai háttér elvéhez. Az általa feltett *-*t* tárgyrag egyetlen a tárgyas ragozást ismerő mai uráli nyelvben sem maradt meg. Fel kell tehát tennünk, hogy már az uráli alapnyelv felbomlása előtt lekopott. (A lekopásra Honti is utal, de annak időpontjáról nem nyilatkozik. Vö. Honti 1999: 107.) Ebben az esetben viszont a hagyományos értelemben vett uráli alapnyelvben már nem volt meg. Hiszen „uráli alapnyelvnek” a felbomlást közvetlenül megelőző nyelvállapotot szoktuk tekinteni.

4. Honti feltevése, de a Mikola–Hajdú-féle elmélet is eredetét tekintve kettészakítja az igei paradigmát. A Sg3 személyű alak szerintük másként keletkezett, mint a Sg1–2 (Érdekes, de megválaszolatlan kérdés a Pl alakok eredete. Vajon a Pl3 személyben is tárgyragos személyes névmás agglutinálódott?) Nem egyszerűbb és ezért valószínűbb-e az a magyarázat, hogy minden személyben alanyi szerepű személyes névmásból keletkezett az igei személyrag, ami a Sg3-ban sem volt felesleges, hiszen a pusztá igező az alapnyelvben felszólító módú alak is lehetett.

5. Joggal tehető fel az a kérdés is, hogy ha a Sg3 személyben már az uráli alapnyelvben kialakult a tárgyas ragozás, miért folytatódott ez a folyamat csak több ezer évvel később, az egyes nyelvek különletében. Ezzel a kérdéssel, illetve a rá adható válasszal az említett szerzők közül csak Honti foglalkozott. Ő (Honti 1996: 128, 1999: 109–10) azt is lehetségesnek tartja, hogy „... a tárgyas ragozás sokáig stagnált a 3. személy szintjén” (Honti 1996: 128), de azt is, hogy a tárgyas ragozásnak már az alapnyelvben teljes paradigmája alakult ki. Ez a Honti által feltett teljes tárgyas paradigma azonban a Sg3 alak kivételével egyetlen uráli nyelvben sem maradt meg, hanem – mint azt korábban láttuk – különböző módokon teljesen új rendszerek keletkeztek. Hogy miért? Erre nincs válasz, de homályban marad az esetleges stagnálás oka is.

Az említett megoldatlan problémák, megválaszolatlan kérdések bátorítottak arra, hogy újabb, részleteiben még nem teljesen kidolgozott elképzeléssel álljak elő az uráli igei személyragok, illetve a tárgyas ragozás eredetével kapcsolatban. Elgondolásom Wacha Balázs tanulmányán alapul (Wacha 1974), az ő gondolatmenetét kíséreltem meg az uráli alapnyelvre alkalmazni. (Wacha sok érdekes gondolatot tartalmazó cikke elkerülte a finnugor nyelvészek figyelmét. Csak Mikola Tibor reflektált rá – elutasítván – egy rövid írásában Vö. Mikola 1981.)

Wacha abból indul ki, hogy „Az egyedi – s ezen belül a határozott – tárgy, a határozóhoz hasonlóan, lehet nyomatékos vagy kevésbé nyomatékos. Mondhatom, hogy *Látom a vadat* s a tárgy esetleges kiemelésével: *A vadat látom*. A nem egyedi tárgy azonban – mint lényegesnek érzett új közlés – szinte mindig eleve kiemelt, nyomatékos: *Vadat látok! Nyulat löttünk!*

Úgy vélem, a kiemelésnek az a módja, mely a fontosnak érzett mondatrészt a mondat élére állítja, általános nyelvészeti tapasztalatok szerint is általánosnak és ősinek tekinthető.” (Wacha 1974: 159)

Ha feltételezzük, hogy a Wacha által az ősmagyarra feltett szabályok már a korai uráli alapnyelvben érvényesültek, akkor kétféle mondat típust rekonstruálhatunk:

- tárgy nélküli (tő)mondatokat	<i>én fut</i> <i>te fut</i> <i>ő/vad fut</i>
- tárgyas (bővített) mondatokat	<i>vad lát én</i> <i>vad lát te</i> <i>vad lát ő</i>

Az utóbbi típusban a nyomatékos tárgy a mondat élére került, így az alany csak az ige után állhatott, de ott feltétlenül jelen kellett lennie, mert az alany és a tárgy megkülönböztetésére minden személyben szükség volt. (Hiszen a határozatlan tárgy (*vad*) jelöletlen volt. Vö. Hajdú 1973: 65.) Idővel (de még az uráli alapnyelvben) az alanyt kifejező személyes névmások (*mš, *tš, *sš) önállóságukat elvesztve az ige-tőhöz agglutinálódtak. Az így keletkezett igealakok tehát a cselekvés módján és idején kívül kifejezték a cselekvő személyét is.

Teljesen természetes, hogy a személyjelölésnek ez az új, gazdaságos módja később, legalábbis az első és második személyben, a tárgy nélküli mondatokban is elterjedt, feleslegessé téve így az ige előtt álló (hangsúlytalan) személyes névmási alanyt. A tárgyatlan igeik harmadik személyű alakja a nominális állítmányhoz hasonlóan személyragtalan maradt. Ennek az alaknak a megkülönböztetéséhez elegendő volt a „nulla-morféma” vagy a később személyragként funkcionáló igenévképző.

A harmadik személyben tehát az én felfogásom szerint is személyragtalan-személyragos kettősség alakult ki az uráli kor végére. A kétféle alak használata azonban ekkor még nem a tárgy határozatlan vagy határozott voltától függött, hanem attól, hogy volt-e tárgy a mondatban. Ebből következik, hogy 3. személyű személyragos alakja csak a tárgyas igeeknek volt.

A kétféle alakra azonban tulajdonképpen nem volt szükség, hiszen a tárgyatlan és a tárgyas igék szemantikai jegyeik alapján egyértelműen megkülönböztethetők egymástól. Általános tendencia, hogy a „felesleges” morfológiai kettősséget a nyelv a gazdaságosságra való törekvés elvének megfelelően előbb-utóbb megszünteti. Ez többféle módon történhet. Vagy úgy, hogy valamelyik alak eltűnik, vagy pedig új funkciót kap, illetve a két alak között funkciómegoszlás következik be. Esetünkben mindhárom megoldásra van példa:

- az egyik alak eltűnhetett (pl. a finnben a jelen idő egyes és többes szám harmadik személyben az igenévképzős forma maradt meg),
- a két alak új funkciót kaphatott (a jelen és a jövő idő megkülönböztetése a permi nyelvekben),
- a kettősség kiindulásul szolgálhatott a határozatlan és határozott tárgyát megkülönböztető igei paradigma létrejöttéhez (mordvin, ugor, szamojéd).

Az alanyi–tárgyas paradigmák kialakulását úgy képzelhetjük el, hogy a csak tárgyas mondatokban használt 3. személyű személyragos alakot teljesen természetesen módon anaforikusan is elkezdtek használni, vagyis ha ismert, korábban már említett és ezért határozott tárgyra akartak visszautalni. Ebben a funkcióban vált alkalmassá a személyragos alak arra, hogy általában jelölje a határozott tárgyat. Feltevésemet támogatja, hogy a tárgyas igealakok anaforikus használata minden érintett nyelvben ismert. Elképzelhető, hogy a személyragos alak anaforikus használata már az alapnyelvben kialakult.

A figyelmes olvasó bizonyára észrevette, hogy az általánosan elfogadott és az általam javasolt feltevés között csak egy (bár nem lényegtelen) különbség van: szerintem szükségtelen az igeragozás harmadik személyében egy tárgy értékű vagy accusativusban álló személyes névmás agglutinálódását feltenni. Az ebben a személyben kialakult kettősség és az ezt követő funkciómegoszlás enélkül is megmagyarázható. Úgy vélem, hogy az Occam borotvája néven ismert filozófiai alapelv is az én feltevésemet támogatja. Ez azt mondja ki, hogy két, egyébként azonos értékű elmélet közül a kevesebb tényezővel számoló és ezért egyszerűbb tartható valószínűbbnek.

IRODALOM

- Gulya János 1967: A tárgyas igeragozás az osztjákban, *NyK* 69, 389–94.
 Hajdú Péter 1973: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*, Budapest.
 Helimski, Eugene 1998: Selkup, in Daniel Abondolo szerk.: *The Uralic Languages*, London–New York, 548–79.
 Honti László 1984: К проблеме возникновения объектного спряжения угорских языков, *NyK* 86, 341–6.
 Honti László 1996: Az uráli nyelvek tárgyas ragozású igealakjainak történeti előzményéről, in *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére*, Budapest, 127–32.
 Honti László 1999: Gondolatok a mordvin tárgyas igeragozás uráli alapnyelvi hátteréről, *NyK* 96, 106–19.

- Keresztes László 1998: *A mordvin determinatív igeragozás kialakulása*, Oslo–Debrecen. (Akadémiai doktori értekezés tézisei.)
- Korhonen, Mikko 1981: *Johdatus lapin kielen historiaan*, Helsinki.
- Mikola Tibor 1965: A -t tárgyrag eredetéhez, *NytudÉrt* 46, 57–62.
- Mikola Tibor 1966: A tárgyrag és a tárgyas ragozás kérdéséhez, *MNy* 62, 441–61.
- Mikola Tibor 1981: A tárgyas ragozás eredetének kérdéséhez, *Nyelvészeti Tanulmányok. Lakó-Emlékkönyv*, Budapest, 119–25.
- Mikola Tibor 1999: Megjegyzések a mordvin tárgyas igeragozás történetéhez, *NyK* 96, 120–3.
- Rédei, Károly 1989: Über die finnougriische Konjugation unter besonderer Berücksichtigung der ungarischen Personalsuffixe, *JSFOu* 82, 193–209.
- Rédei Károly 1999: Gondolatok az uráli tárgyas igeragozásról, *NyK* 96, 124–8.
- Serebrennikov, Boris Aleksandrovich 1956: A finnugor nyelvek történetének néhány kérdése, *NyK* 58, 187–200.
- Serebrennikov, Boris Aleksandrovich 1960: *Категории времени и вида в финно-угорских языках пермской и волжской групп*, Москва.
- Wacha Balázs 1974: Az ige és a tárgy kapcsolata a magyarban, *NyK* 76, 157–81.